

ФІЛОСОФІЯ

УДК 13.130.3

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТІЇ І ТОТАЛІТАРИЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД

Проведено порівняльний аналіз демократії і тоталітаризму як соціальних систем. Виокремлюються такі сутнісні риси соціальних систем: характер взаємодії між правлячою елітою та суспільством, спосіб виникнення соціальної системи, принцип організації соціальної системи, характер взаємозв'язків соціальної системи із зовнішнім середовищем, характер розвитку соціальної системи, характер взаємозв'язків внутрішніх елементів, переважний стан соціальних відносин та ін.

Ключові слова: демократія, тоталітаризм, соціальна система, політичний режим, соціальна взаємодія, принцип організації, соціальні відносини, соціальні конфлікти, відкриті суспільства, закриті соціальні системи, пластичність, ригідність.

Актуальність проблеми. Проблеми становлення і розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави є однією з актуальних проблем реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства. Процес державотворення на демократичних засадах відбувається, але він проходить досить складно, що зумовлено перехідним етапом розвитку української держави і суспільства, відсутністю чіткої стратегії державотворення, жорсткою конфронтацією владних структур на загальнодержавному рівні, поширенням корупції і організованої злочинності.

Специфіка сучасного етапу державотворення України полягає також у необхідності демократизації суспільних відносин, оптимізації зв'язків держави і громадянина. Водночас інститути державної влади ще не готові до партнерських відносин з людиною і громадянином. Особа розглядається державою в основному, як і раніше, не як активний суб'єкт політико-правового процесу, а насамперед як об'єкт впливу на неї з боку держави.

Для того щоб мінімізувати негативні наслідки становлення державності у трансформаційний період розвитку українського суспільства, необхідно чітко уявляти особливості демократії як соціальної системи, причому розглядати її не лише в політологічному, а й у філософському аспекті. Тому для концепції нашого дослідження важливий розгляд демократії насамперед на сутнісному рівні з позиції соціально-філософського аналізу. При цьому доцільно демократію як соціальну систему досліджувати в порівнянні з її антиподом – тоталітарною системою, що дозволить нам глибше зрозуміти сутнісні риси трансформаційного періоду, у якому знаходиться наша країна.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Для порівняльного аналізу демократії і тоталітаризму велике значення мають концепції тоталітаризму і його аргументована критика як політичного режиму, які сформульовані у працях західних дослідників Р. Арона, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Баллестрема, Зб. Бжезінського, К. Шмідта, Ф. Хайєка, К. Фрідріха, а також вчених пострадянських країн Є. І. Бистрицького, А. К. Воскресенського, К. С. Гаджиева, Н. В. Загладіна, Ю. І. Ігрицького, Р. К. Кочесокова, Б. П. Курашвілі, М. Н. Марченко та ін. [1; 2; 5; 9; 10; 12–16].

Характерні риси демократії як соціальної системи в її порівнянні з тоталітаризмом тією чи іншою мірою розглядаються в працях В. Банса, Зб. Бжезінського, А. П. Бутенко, Є. Вятра, Р. Дарендорфа, Г. О'Доннела, Р. Катарело, І. М. Клямкіна, В. І. Коваленко, А. М. Ковалева, А. М. Міграняна, А. Пшеворського, Д. А. Растоу, Д. А. Фадеєва, Ю. Хабермаса, О. Г. Харитонові, Ф. Шміттєра та ін. [4; 6; 7; 11]. Однак необхідно зазначити, що порівняння демократії і тоталітаризму з точки зору соціальної філософії в роботах указаних авторів повною мірою не здійснювалося.

Аналіз проблеми. Однією з найважливіших, визначальних відмінностей між демократією і тоталітаризмом є характер соціальної взаємодії між державою і суспільством, правлячою елітою і громадянами, тими, хто керує, і керованими. Для більш глибокого розкриття цієї відмінності необхідно уточнити значення термінів «демократія» й «авторитарність», застосувавши інтерпретацію цих понять, запропоновану відомим вченим Б. Курашвілі [6, с. 471].

Згідно з таким підходом, демократію можна розуміти як спосіб організації соціальної взаємодії, який відрізняється домінуванням керованих над

тими, хто керує, або ж рівністю сторін. Під «домінуванням» керованих тут розуміється переважання ліберальних методів керування, періодична виборність тих, хто керує, їхня підзвітність перед керованими, тобто наявність зворотного зв'язку між ними. Відмінною рисою авторитарності (граничний ступінь якої характеризує тоталітарний режим) є домінування тих, хто керує, над керованими, тобто переважання владних методів керування, однібічна влада за відсутності зворотного зв'язку: суспільство – правлячий режим.

Обидва такі типи соціальної взаємодії – це внутрішні протилежності, іманентні будь-якій соціальній (у тому числі й політичній) системі. Абсолютизація одного зі способів взаємодії – демократії або авторитаризму – веде до соціальних аномалій. Надмірна авторитарність за рахунок народовладдя веде до тоталітаризму, диктатури. Абсолютизація ж демократії за рахунок авторитарності веде до анархії, до реалізації прав однієї людини за рахунок інших, боротьби кожного проти всіх, що на певному етапі може, у свою чергу, призвести до елементів тоталітаризму. Діалектична протилежність демократії й авторитарності в галузі права реалізується у взаємному зв'язку прав (свобод) і відповідних обов'язків, який чітко передається юридичною формулою: немає прав без обов'язків і немає обов'язків без прав. Тоталітаризм розуміє наявність обов'язків без прав, анархія ж, навпаки, – наявність прав без обов'язків.

Демократія в єдності зі своєю протилежністю – авторитарністю має місце практично на всіх етапах людської історії, оскільки відповідає внутрішньому прагненню кожної людини до свободи і самореалізації, тому за способом виникнення для неї характерні самоорганізація, саморозвиток.

Демократію не можна заснувати, увести рішенням законодавчої влади або дарувати народові указом президента. Вона невидимо зростає, виявляється через громадянське суспільство, забезпечуючи вільну реалізацію кожною людиною її природних (що не вимагають особливого обґрунтування) прав на життя і гідне існування, на сім'ю, на свободу робити все, що не шкодить іншим, на власність, рівність перед законом і т. ін. [3, с. 14].

На відміну від демократії тоталітаризм є продуктом соціального конструювання, виникаючи первісно у вигляді абстрактної ідеї в головах теоретиків, які після цього реалізують ці ідеї у вигляді соціальних експериментів. Перші такі спроби побудови «ідеальних» соціальних конструкцій у вузьких рамках общин, окремих підприємств робилися ще в XIX ст., однак успіху не мали. Для того щоб втілити ці ідеї в тотальному масштабі (тобто в масштабі усього суспільства), потрібні були умови і можливості XX ст. і перш за все: засоби масової інформації, масові політичні партії, практичний досвід управління суспільством і соціально-політичними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас людей.

На яких же принципах організується, моделюється соціальна система тоталітаризму?

Важливою характерною рисою тоталітарної системи є формування її на ідеях принципового монізму, одновимірності соціального, політичного, економічного і духовного життя суспільства, її тяжіння до стирання всілякої різноманітності, водночас демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, що вона є сукупністю не тільки моногенних, схожих між собою елементів, що її становлять, індивідів, соціальних груп, норм, інтересів, але також відмінностей, багатогранності, плюралізму. Істотна єдність такої системи, справедливо відзначає К. Гаджієв, «припускає існування в єдиному організмі різноманітних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних норм, настанов та орієнтацій, соціально-філософських та ідейно-політичних течій, які відбивають їхні інтереси й потреби. Не просто співіснуючи, але взаємодіючи між собою та немовби пронизуючи одна одну, вони в сукупності створюють ціле віяло можливих напрямів суспільно-історичного розвитку» [2, с. 5].

Через їхню взаємозалежність і взаємопереплетіння пучки цього віяла не можна уявити як самодостатні прямі лінії, здатні розвиватися самостійно та ізольовано. Тут діє принцип свого роду додатковості, згідно з яким «існують різні лінії і напрямки розвитку, що доповнюють та стимулюють один одного (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б матеріалізму і т. ін.)» [2, с. 6].

Цей висновок можна поширити і на інші сфери життя суспільства: масову інформацію, сферу економіки, політики і т. ін. Будь-які спроби використання монізму в організації життя суспільства, абсолютизація одного з напрямів (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень, застої, відхилення від тієї «золотої середини», третього шляху, який не можна намітити рішенням з'їзду партії, розрахувати на комп'ютері, який визначається в саморозвитку соціальної системи (метасистеми), взаємодії її протилежних початків, тенденцій, сил.

До того ж, не так важливо, який напрям розвитку, істина, ідеологія, одна з форм, сил тощо абсолютизується, набуває рис «святості» та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея, форма, істина за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення у своїх правах раніше пригнобленої нації легко трансформується у войовничий на-

ціоналізм, який доходить у своїй крайній формі до проголошення тієї або іншої нації «вищою», покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє становище за певних умов перетворюються на заклики до «класової війни» проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення відданості ідеалам демократії може бути цілком сумісне з уведенням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам [5, с. 14].

Ці міркування допомагають зрозуміти, чому монополія однієї партії в політичному житті, монополія однієї ідеології (моноідеології) в духовній сфері, монополія одного засобу виробництва в економіці, монополія держави над громадянським суспільством у соціальній сфері і т. ін. за тоталітарних режимів закономірно ведуть до їхньої деградації, відкидають їх на узбіччя історії, призводять до краху, незважаючи на налагоджену систему терору, поліцейського контролю і доносництва.

Наступною сутнісною рисою, що відрізняє тоталітарну соціальну систему від демократичної, є характер її взаємозв'язків із зовнішнім середовищем.

Як відомо, залежно від характеру взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, всі системи (у т. ч. і соціальні) можна поділити на два типи: на закриті, замкнені (до них не надходить і з них не виділяється речовина, відбувається лише обмін енергією) і відкриті (постійно відбувається введення і виділення не тільки енергії, а й речовини).

До відкритих суспільств, соціальних систем Карл Поппер [7, с. 3–5], а за ним й інші філософи, політологи зараховують демократичні режими. Для них характерні: прозорість меж для громадян, ідей, інновацій; глибока інтеграція в економічні, політичні структури регіонального та глобального масштабів; широка участь у міжнародному розподілі праці і т. ін.

Тоталітарні режими належать до закритих, замкнених соціальних систем. Вони з причин як політичного, так й ідеологічного характеру, самоізолюються від іншого світу. Не випадково, що загальноновизнаними символами комуністичного тоталітаризму стали «залізна завіса», Берлінський мур і т. ін. Притаманна тоталітаризму автаркія виступає як самозахист від чужого впливу, від демонстрації власному населенню більш високого рівня життя своїх сусідів, як виправдання неспроможності правлячої верхівки вирішити нагальні проблеми своїх громадян, що пояснюється, природно, підступами зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Усі процеси, що відбуваються в закритих системах, відповідно до другого закону термодинаміки, ведуть до встановлення рівноважного стану, який

за певних умов прагне до максимального ступеня неупорядкованості або хаосу. Процеси, які відбуваються у відкритих системах, за певних умов із хаосу можуть спонтанно створювати упорядковані структури, що і характеризують їхнє прагнення до самоорганізації.

Основними характеристиками закритих, замкнених систем є лінійність і рівновага, при яких залишаються незмінними всі макроскопічні величини системи і припиняються всі макроскопічні процеси (стан максимальної ентропії і мінімальної вільної енергії). Головними характеристиками відкритої системи є нелінійність і нерівновага (рухома рівновага), при яких всі макроскопічні величини залишаються незмінними, але тривають макроскопічні процеси введення і виділення речовини [3, с. 17].

І дійсно, самоізоляція, автаркія тоталітарних систем від зовнішнього світу, спроби зберегти домінування правлячого режиму будь-якими засобами, наджорстка регламентація всіх сфер життя суспільства призводять до втрати здатності до саморозвитку, можливості адаптуватися до умов довкілля і, в остаточному рахунку, до загибелі системи. Демократичні ж соціуми завдяки своїй нелінійності, відкритості до впливу довкілля, зберігаючи прозорим канал зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, здатні трансформуватися і самозберігатися.

Тоталітарні й демократичні соціальні системи істотно розрізняються і за характером взаємозв'язків внутрішніх елементів.

Залежно від характеру взаємозв'язків внутрішніх елементів соціальні системи можуть бути диференційовані на два основних типи: ригідні (жорсткі) системи, до них належать тоталітарні й авторитарні типи систем, і пластичні системи, до них належать демократичні й ліберальні типи політичних режимів.

У ригідних, жорстких структурах міжгрупові бар'єри чітко виділені, а внутрішньогрупові зв'язки надзвичайно сильні. Для цих структур характерна наявність у кожній групі специфічної системи цінностей і сильної внутрішньогрупової згуртованості за відсутності або нестачі механізмів для регулювання стосунків між групами. У таких соціальних системах керівництво, як правило, стабільне, його зміна відбувається в результаті смерті лідера або в результаті державних переворотів. Вибори органів влади або взагалі не проводяться, або їхні необхідні результати фабрикуються шляхом ідеологічного, фізичного насильства і фальсифікацій.

У пластичних системах внутрішньогрупові зв'язки гнучкі, а міжгрупові бар'єри рухомі. У них проводяться чесні, змагальні, регулярні вибори, і зміна уряду здійснюється за їх результатами. Пластичність і гнучкість такої демократичної системи дозволяє її суб'єктам швидко реагувати на конфлік-

ти, що виникають в ній, перебудовувати соціальні зв'язки, не порушуючи при цьому групового консенсусу цього суспільства [3, с. 18].

Інша річ у ригідних, жорстких структурах, у яких взаємодія між різноманітними соціальними групами послаблена, порушені канали зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, що призводить до ускладнень у проходженні «конфліктного сигналу». У такій ситуації конфлікт є серйозною небезпекою для цієї структури, бо зіткнення з іншою системою цінностей, чужими внутрішньогруповими інтересами викликає ланцюгову реакцію, розповсюджуючи конфлікти на всі сфери життєдіяльності сторін, що конфліктують, – у підсумку рано чи пізно відбувається соціальний вибух, який може зруйнувати цю соціальну структуру.

Таким чином, виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що найважливіший показник соціальної гармонії, стабільності – це, з одного боку, ступінь неоднорідності, гетерогенності суспільства в цілому і соціальних груп зокрема. Під неоднорідністю тут розуміється диференційований розподіл членів суспільства за рівнем прибутку, професією, кваліфікацією, освітою, національною і релігійною приналежністю. З другого боку, ця неоднорідність повинна супроводжуватися реальною можливістю зміни названих параметрів, а також соціального статусу в цілому, переходу з однієї групи до іншої, включаючи доступ до позицій еліти. Відсутність же такої можливості веде до зниження соціальної мобільності, послаблення міжгрупових і зміцнення внутрішньогрупових зв'язків, «замкненості» окремих соціальних груп і, нарешті, до соціальних вибухів.

Безперечно, радянська тоталітарна система володіла досить високим ступенем ригідності, однак у ній протягом десятиліть практично не було великих соціальних стресів і конфліктів. У чому ж причина цього явища? Річ у тім, що тоталітарно-моністичні, авторитарні та подібні їм режими тому і «безконфліктні» (можна сказати, псевдогармонічні, оскільки «гармонія» в них досягається штучно: методами придушення конфліктів і терором), що в їхній структурі або взагалі не відбувається принципових змін установлених норм і принципів співжиття, або ці зміни мають однобічний характер, який відображує лише волю панівного режиму. У жорстких, позбавлених розвинутих демократичних інститутів соціальних системах є також одна велика перевага – здатність швидко приймати і проводити згори вниз потрібне рішення, розподіляти і перерозподіляти наявні ресурси. Але й ця перевага, придатна для екстремальних умов, не відповідає вимогам повсякденної розміреної дійсності. Так, посилаючи війська для наведення порядку в інших країнах, придушуючи нечисленні страйки і саджаючи до в'язниць дисидентів, тоталітарна система не розв'язувала назрілі суперечності, а заганяла їх углиб, цим вона закладала все більшу кількість вибухового матеріалу для

майбутнього конфлікту. Тому періоди загибелі цих систем, як, до речі, і періоди їхнього становлення, супроводжуються помітним збільшенням числа, масштабності та глибини соціальних конфліктів, що призводить до різких і значних змін у суспільному житті.

В умовах демократичних систем зміни, що відбуваються, не настільки глибокі та радикальні, але постійні та повсюдні. Однак і соціальні конфлікти, що мають численний, перманентний і різноспрямований характер, взаємно врівноважуючи і компенсуючи один одного, не досягають при цьому вкрай руйнівних і болісних станів, що дозволяє схарактеризувати демократію як систему соціальної гармонії.

Проведений порівняльний аналіз демократичної соціальної системи і тоталітаризму дозволяє чітко з'ясувати відмінності між ними та визначити орієнтири, на які необхідно орієнтуватися у процесі реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арент Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арент. – М. : Центрком, 1998. – 672 с.
2. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1992. – № 2. – С. 3–25.
3. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
4. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопр. философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.
5. Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – № 5/6. – С. 3–18.
6. Курашвили Б. Демократия / Б. Курашвили // Опыт словаря нового мышления. – М. : Политиздат, 1989. – С. 470–473.
7. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : пер. с англ. : в 2 т. / К. Р. Поппер. – М. : Феникс, Междунар. фонд «Культурн. Инициатива», 1992. – Т. 2. – 525 с.
8. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
9. Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов : в 2 ч. / отв. ред. Л. Н. Верченев, Ю. И. Игрицкий. – М. : Прогресс, 1993. – С. 191–207.
10. Работяжев Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности / Н. В. Работяжев // Вестн. Моск. ун-та, сер. «Политические науки». – 1998. – № 1. – С. 12–24.
11. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : пер. с нем. / Ю. Хабермас. – М. : АО «КАМІ», 1995. – 245 с.

12. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопр. философии. – 1990. – № 10. – С. 113–151.
13. Щепаньский Я. Ю. Элементарные понятия социологии : пер. с польск. / Я. Ю. Щепаньский ; общ. ред. акад. А. М. Румянцева. – М. : Прогресс, 1996. – 240 с.
14. Adorno T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D. J. Levinson, R. N. Sanford. – New York : Harper and Row, 1950. – 256 p.
15. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. 7-th en. / H. Arendt. – London, 1962. – 418 p.
16. Friedrich C. J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – Cambridge, 1956. – P. 15–27.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДЕМОКРАТИИ И ТОТАЛИТАРИЗМА: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД

Данильян О. Г.

Осуществлен сравнительный анализ демократии и тоталитаризма как социальных систем. Выделяются такие сущностные черты социальных систем: характер взаимодействия между правящей элитой и обществом, способ возникновения социальной системы, принцип организации социальной системы, характер взаимосвязей социальной системы с внешней средой, характер развития социальной системы, характер взаимосвязей внутренних элементов, преобладающее состояние социальных отношений и др.

Ключевые слова: демократия, тоталитаризм, социальная система, политический режим, социальное взаимодействие, принцип организации, социальные отношения, социальные конфликты, открытые общества, закрытые социальные системы, пластичность, ригидность.

COMPARATIVE ANALYSIS DEMOCRACY AND TOTALITARIANISM: SOCIO-PHILOSOPHICAL APPROACH

Danilyan O. G.

Problems of formation and development of Ukraine as a democratic and social state of law is one of the urgent problems. The process of creation of the state in Ukraine on democratic principles is happening, but it goes quite difficult, due to the transitional phase of development of the Ukrainian state and society, the lack of a clear strategy for the creation of the state.

The specifics of the present stage of the creation of the state of Ukraine is the need for the democratization of social relations, optimization of relations of the state and the citizen. However, state institutions are not yet ready for partnership with a man and a citizen. Personality is not considered by the state as an active subject of political and legal process, and as an object of influence on it by the state.

In order to minimize the negative consequences of statehood in the period of transformation of the Ukrainian society, you must clearly understand democracy as a particular social system. Therefore, the concept of research is important in the consideration of essential level of democracy. Democracy as a social system must be considered in comparison with the totalitarian system, which will allow a deeper understanding of the essential features of the transformation period, which is our country.

In the article the comparative analysis of democracy and totalitarianism as a social system. Highlighted the essential features of social systems: the nature of the interaction between the ruling elite and society, the way to the emergence of the social system, the principle of organization of the social system, the nature of the relationship with the external environment, the nature of the social system, the nature of the relationship of internal elements, the prevailing state of social relations, and others.

It is proved that the social system of a democratic society is characterized by the dominance of liberal governance, self-organization, pluralism, transparency, non-linearity and dynamic, different directional conflict, the prevalence of such methods of conflict resolution as a compromise, consensus and others. For a totalitarian social system characterized by: the prevalence of extreme authoritarianism, monism, linearity and balance, rigidity, pseudo-harmony, the suppression of conflict by means of terror and others.

Comparative analysis of the demographic and social system of totalitarianism allows you to clearly understand the differences between them and to identify targets that need to be guided in the process of reforming the political, economic and spiritual systems of the Ukrainian society, the rights and freedoms of man and citizen.

Key words: *democracy, totalitarianism, social system, political regime, social interaction, principle of organization, social relations, social conflicts, open societies, closed social systems, plasticity, rigidity.*

